

УДК 376

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/44-3-34>

Микола ТИЩЕНКО,

orcid.org/0000/0001-8390-7350

*викладач англійської мови кафедри англійської мови гуманітарного спрямування № 3
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна) marabota@i.ua*

Ольга ОГУРЦОВА,

orcid.org/0000-0002-0828-3303

*доцент кафедри англійської мови гуманітарного спрямування № 3
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна) ogurtsova.o@gmail.com*

КОРЕКЦІЙНА ПЕДАГОГІКА У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ. ЇЇ МІСЦЕ ТА РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОГО ФАХІВЦЯ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти – розвитку культури самовдосконалення та соціальної адаптації на особистісному та професійному рівнях. Зокрема, розкривається сутність таких понять, як корекційна педагогіка, дефектологія, індивідуальна культура, самоорганізована діяльність, професійна та соціальна адаптація. Основна увага зосереджується на теоретико-методичних засадах виявлення та корекції можливих відхилень у формуванні, вираженні чи сприйнятті майбутніми фахівцями навчального практичного та теоретичного матеріалу для його подальшого застосування. Висвітлюються структурні компоненти, критерії та рівні сформованості досліджуваного явища. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури обґрунтовується методика виявлення та корекція предмета експерименту. Зазначається також, що концепція дослідження забезпечується єдністю методологічного, теоретичного та методичного аспектів.

Особлива увага у роботі приділяється виявленню та своєчасному структурному аналізу можливих проблем, з якими можуть стикатися здобувачі вищої освіти на особистісному рівні, та впровадженню толерантного оточення для подальшого прийняття та ліквідації проблеми (за наявних можливостей та належного методико-корекційного супроводу). Важливим є фактор подолання культурної ізоляції особистості, що має особливі потреби, в повсякденності та максимальне зниження негативного впливу вищезазначених чинників на майбутню професійну діяльність та соціальну адаптивність здобувача освіти у процесі переходу від теоретичного навчання до практичної фахової діяльності.

Концепція самоорганізації у роботі такого контингенту розкривається шляхом індивідуального підходу у підборі методики подолання перешкод без відриву від загального навчального процесу у закладі вищої освіти та високого рівня конструктивного komponування особистісно-професійних та соціально-культурних засад.

***Ключові слова:** готовність до професійної діяльності, корекційна педагогіка, толерантно-фахова культура, індивідуальна культура, соціальна адаптація.*

Mykola TYSHCHENKO,

orcid.org/0000/0001-8390-7350

*English teacher at the Department of English Humanitarian Language № 3
National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(Kyiv, Ukraine) marabota@i.ua*

Olga OGURTSOVA,

orcid.org/0000-0002-0828-3303

*Associate Professor at the Department of English for Humanities
National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(Kiev, Ukraine) ogurtsova.o@gmail.com*

CORRECTIONAL PEDAGOGY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS. ITS PLACE AND ROLE IN THE MODERN SPECIALIST FORMATION

The article is devoted to one of the urgent problems of training future specialists in higher education institutions - the development of a culture of self-improvement and social adaptation at the personal and professional levels. In particular,

the essence of such concepts as correctional pedagogy, defectology, individual culture, self-organized activity, professional and social adaptation is revealed. The main attention is focused on the theoretical and methodological principles of detection and correction of possible deviations in the formation, expression or perception by future professionals of educational practical and theoretical material for its further application. The structural components, criteria and levels of formation of the studied phenomenon are highlighted. Based on the analysis of psychological and pedagogical literature, the method of detection and correction of the subject of the experiment is substantiated. It is also noted that the concept of the study is ensured by the unity of methodological, theoretical and methodological aspects.

Particular attention is paid to identifying and timely structural analysis of possible problems that may be faced by higher education seekers at the personal level and the introduction of a tolerant environment for further acceptance and elimination of the problem (if available and with appropriate methodological and corrective support). An important factor is overcoming the cultural isolation of the individual who has special needs in everyday life and minimize the negative impact of the above on future professional activity and social adaptability of the learner in the transition from theoretical to practical professional activities.

The concept of self-organization in the work of such a contingent is revealed by an individual approach in the selection of methods of overcoming obstacles without separation from the general educational process in higher education and a high level of constructive composition of personal, professional and socio-cultural principles.

Key words: *readiness for professional activity, correctional pedagogy, tolerant-professional culture, individual culture, social adaptation.*

Постановка проблеми. Протягом останніх років фахівці працюють над упорядкуванням понятійно-термінологічного словника корекційної педагогіки, зокрема переглядом титульної назви цієї педагогічної галузі. Понад сімдесят років у нашій країні для цього використовувався термін «дефектологія» як титульна назва теоретичної і практичної галузі спеціальної освіти осіб із відхиленнями в розвитку. Паралельно з ним і більшою мірою стосовно науки використовуються також два тісно пов'язаних між собою терміна: «корекційна педагогіка» та «спеціальна психологія». Окремо виділимо, що подібні поняття початково було приписано лише людям, в основному дітям, що мали особливі потреби чи то фізичні обмеження. Але час змінюється, потреба у допомозі та підтримці зростає у всіх соціальних групах. А уваги вимагає не лише молодший, шкільний та підлітковий вік. Усе частіше ми звертаємо увагу на планомірність роботи й залученість на кожному етапі життя.

Варто почати з тлумачення самих понять. Корекційна педагогіка (дефектологія) – наука про психофізіологічні особливості розвитку дітей із фізичними та психічними вадами, закономірності їхнього виховання, освіти та навчання (Баєва, 2011). Згідно з державною класифікацією наукових спеціальностей в Україні корекційна педагогіка є самостійною галуззю педагогічних наук і складається з низки спеціальних педагогічних дисциплін, кожна з яких вивчає педагогічні проблеми конкретних категорій дітей з обмеженими можливостями.

Спеціальна (корекційна) педагогіка – це багатогалузева наука, що вивчає психофізіологічні особливості розвитку дітей з обмеженими можливостями та займається розробленням проблем їхнього виховання, навчання й корекції онто-

генетичних недоліків. Вона забезпечує наукові основи роботи спеціальних освітніх корекційних шкіл і дошкільних установ, класів корекції (класів вирівнювання, компенсуючого навчання), логопедичних пунктів, спеціальних дошкільних груп при масових школах і дитячих дошкільних установах, які займаються вирішенням як загальних педагогічних завдань (всєбічний розвиток і гуманістичне виховання особистості, навчання, трудове навчання, профорієнтація), так і специфічних: корекція порушень розвитку; корекційне навчання й виховання; лікувально-профілактична робота; професійна підготовка за доступною спеціальністю; соціокультурна інтеграція та адаптація (Давидюк, 2011). Така робота є необхідною на етапі здобуття вищої освіти. Таким чином, не лише підлітки з особливими потребами матимуть рівний доступ до знань та можливість здобуття практичних навичок, а й вищі навчальні заклади підвищать рівень адаптації навчальних матеріалів, дисциплін та умов для всіх здобувачів освіти, що раніше не мали змоги здобути ряд певних кваліфікацій.

Корекційна педагогіка – це педагогічна наука про сутність та закономірності освіти, навчання та виховання дітей з психічними і (або) фізичними порушеннями, шляхи корекції порушень їхнього психофізичного розвитку (Холковська, 2007). Спеціальна психологія – галузь психологічної науки, що вивчає людей, які мають відхилення від нормального психічного розвитку, що пов'язане з уродженими або набутими порушеннями формування нервової системи. З початку 90-х рр. термін «корекційна педагогіка» паралельно та неправомірно використовується загальною педагогікою для позначення галузі педагогічної допомоги дітям і підліткам без стійких відхилень у розвитку, які відчувають адаптаційні труднощі в освітніх

зкладах загального призначення. При цьому поняття «корекція» стосується не дитини, а того соціального та освітнього середовища масової школи, яке є дискомфортним для ряду дітей. Змістовно в корекційній педагогіці йдеться про «корекцію середовища» для зняття синдрому шкільної дезадаптації в учнів та забезпечення для них можливості засвоєння освітнього стандарту загального призначення. О. І. Кукушкіна (Бондар та ін., 2003) зазначає, що терміни «спеціальна педагогіка» і «корекційна педагогіка» сьогодні використовуються в науковому і соціальному контексті як синоніми для позначення галузі педагогіки, яка вивчає умови навчання і виховання, необхідні дітям з різноманітними психофізичними вадами для досягнення максимально можливого особистісного розвитку, освіти і готовності до самостійного дорослого життя (Баєва, 2011).

На даному етапі розробки проблеми все більше науковці приділяли уваги саме початковим рівням – дошкільній та загальній середній освіті. На етапі розвитку науки і суспільства ніша вищої освіти не є винятком. Якщо попередня практика років демонструвала неспроможність середовища освіти до адаптації соціально-культурного оточення до плідної взаємодії зі здобувачами вищої освіти з особливими потребами, то сьогодні питання варто формувати в зовсім іншому світлі. Не лише ряд законопроектів державного рівня та волонтерсько-методичні проекти з локальною специфікою дають доступ до здобуття вищої освіти, а й загальний розвиток соціуму диктує максимальне залучення всіх бажаючих до розширення знань та набуття практичних навичок, фахових здобутків для забезпечення рівноправного та толерантного існування всіх представників соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасна зарубіжна корекційна педагогіка відрізняється в більшості розвинених країн світу гуманним, коректним та тактовним професійно-педагогічним словником, особливо в тій його частині, яка використовується в соціальному, юридичному, педагогічному, філософському аспекті. В. М. Синьов (Холковська, 2007) стверджує, що терміни «корекційна» і «спеціальна» педагогіка дуже близькі за змістом, проте не тотожні, тому що корекційна педагогіка виходить за межі роботи з особами, які потребують корекційно-виховних впливів лише у спеціальних освітніх закладах, охоплюючи більш широку соціальну сферу. Крім того, термін «спеціальний освітній заклад» вживається не тільки для позначення установи, де навчаються і виховуються діти і дорослі з глибокими порушеннями процесів розвитку і соціаліза-

ції. Некоректним є обмеження сфери функціонування корекційної педагогіки лише певним типом аномального розвитку.

У загальній теорії дефектології цілком правильно вважається, що якщо компенсаторна перебудова функцій життєдіяльності не відбувається автоматично, необхідна спеціальна педагогічна робота, спрямована на управління внутрішніми процесами компенсації, формування способів останньої; робота, яка ґрунтується на глибинному розумінні складності цих процесів, можливості і небезпеки виникнення так званих «псевдокомпенсаторних утворень», які не поліпшують, а, навпаки, ускладнюють повноцінну соціальну адаптацію особистості: «педагогічний вплив з метою відновлення порушених і розвитку ще несформованих функцій передбачає застосування спеціальної системи навчання, виховання і розвитку аномальних здобувачів освіти, у ході якої формуються способи компенсації» (Давидюк, 2011). зазначена спеціальна система навчання, виховання і розвитку аномальних підлітків і є тією системою, яку вивчає корекційна педагогіка, на що однозначно вказує створений колективом українських вчених-дефектологів понятійно-термінологічний словник, у якому у статті «Компенсація» зазначено: «Принцип компенсації є системоутворюючим в організації корекційної освіти аномальних дітей» (Синьов, Коберник, 1994; Бондар та ін., 2003).

Оскільки проблемним полем педагогіки є соціалізація людини, яка зростає, особистості, що формується, то, відповідно, саме те коло осіб, якому адресована корекційна педагогіка, повинне володіти узагальненими соціально-педагогічними, а не медичними позначеннями, які відображають можливості людини в соціальному адаптуванні, розвитку, що досягається засобами освіти. Процесами як розвитку, так і соціалізації управляє спеціальна цілеспрямована людська діяльність – виховання, яке покликане формувати готовність людини до ефективного виконання соціально й особистісно значущих видів діяльності та поведінки. Саме виховання у широкому розумінні цього поняття є предметом педагогіки як науки і сфери практичної діяльності, і в цьому розумінні воно підпорядковує собі інші основні педагогічні категорії – освіту, навчання, виховання у більш вузькому, конкретному значенні, розвиток здібностей (Давидюк, 2011; Синьов, Коберник, 1994).

Детермінанти порушень процесу соціалізації досить різноманітні, і вони можуть бути пов'язані переважно з біологічними факторами (різні форми дизонтогенезу – недорозвиток, затриманий,

дефіцитарний, викривлений, дисгармонійний розвиток тощо) або із суто соціальними (педагогічна занедбаність, негативний вплив мікросередовища, дидактогенні ускладнення поведінки, які викликають реакцію протесту, депривація потреб у самореалізації, схваленні тощо) – усе це призводить до явища відходження особистості від соціуму, яке лежить в основі розвитку асоціальної поведінки. Як стверджує В. М. Синьов (Синьов, Коберник, 1994), у всіх таких випадках виховання як управління соціалізацією потребує особливих зусиль для корекції цього процесу, тобто набуває характеру корекційного виховання.

Таким чином, дана робота робить акцент на подальшу роботу з подолання раніше виявлених відхилень у новому потоці контингенту вищих навчальних закладів та мінімізації виникнення тригерних ситуацій з провокації подальшого їх розвитку чи провокування відхилень у попередньо успішно адаптованих здобувачів освіти.

Особливо хотілось би відзначити важливість упровадження корекційної роботи на постійних засадах серед загальної маси студентів. Ключовими факторами такої роботи є не лише своєчасна ідентифікація відхилень серед слухачів та добірка методик їх подолання, а й проведення самої корекційної роботи без негативного впливу на успішно адаптованих та відхилення від концептуально-професійної освіти.

Мета статті. Метою корекційної роботи у вищих закладах освіти є забезпечення оптимальних умов виховання та навчання здобувачів з різноманітними дефектами психічного чи фізичного розвитку для якомога кращої підготовки їх до самостійного активного суспільно корисного життя в соціальному оточенні; відновлення соціального статусу особи з обмеженими можливостями, збереження цілісності її особистості та допомога в реалізації професійно орієнтованих задатків. Знаходження шляхів, які дозволяють покращити, зробити більш комфортним життя осіб, що мають відхилення в розвитку, у соціальному середовищі – у навчальних і трудових колективах, може бути продуктивно впроваджене тільки за умов повного розуміння понятійно-структурних елементів. Отже, **мета статті** – розглянути правильне тлумачення та пояснення визначень «корекційна педагогіка», «дефектологія» аби дати ширше поле для можливої взаємодії між освітніми закладами та здобувачами освіти.

Виклад основного матеріалу. Для повного та глибшого розуміння необхідності роботи з ліквідування соціокультурного бар'єру під час роботи з людьми, що мають особливі потреби, в освіт-

ньому просторі необхідно чітко розуміти такі визначення.

Соціальна адаптація – процес пристосування людини до нового для неї соціального середовища, а також наслідки цього процесу. Вона визначається як активне засвоєння особистістю або групою людей нового для неї соціального оточення, тобто формування певного способу життя, основною характеристикою якого є вільна активна діяльність членів суспільства (Холковська, 2007; Бондар та ін., 2003).

Соціально-реабілітаційна діяльність – це цілеспрямована активність фахівців із соціальної реабілітації та дитини з обмеженими можливостями здоров'я з метою підготовки останньої до продуктивного та повноцінного соціального життя за допомогою у спеціальний спосіб організованого навчання, виховання та створення для цього оптимальних умов (Холковська, 2007; Бондар та ін., 2003).

Інтегративне навчання передбачає навчання дітей та дорослих із різноманітними порушеннями в закладах загальної системи освіти разом із здоровими, тобто в масових загальноосвітніх школах, середніх та вищих навчальних закладах. Мета інтегрованого навчання – соціальна інтеграція, підготовка до самостійного життя в суспільстві (Баєва, 20011; Концепція спеціальної освіти, 1996).

Інклюзивна освіта – розширення участі всіх дітей, зокрема з особливостями психофізичного розвитку, в освітньому процесі, забезпечення ефективності навчання дітей з особливостями в загальноосвітньому закладі. Увага зосереджується на соціалізації дітей цієї категорії та якості навчання. Основною метою інклюзивної освіти є досягнення якісних змін в особистісному розвитку дітей цієї категорії. Інклюзивна освіта визнає, що всі діти різні, а школи і освітня система повинні підлаштуватися під індивідуальні потреби всіх учнів – з порушеннями розвитку і без них (Ілляшенко, 2009).

І якщо попередні роки обмежували можливості вищих навчальних закладів лише на рівні інтегративної освіти, то тепер інклюзивна освіта поширюється й на них також.

Діти з порушеннями психофізичного розвитку – здобувачі освіти, які мають фізичні і (або) психічні порушення, що відображаються на всьому психофізичному розвитку дитини і перешкоджають засвоєнню нею соціокультурного досвіду без спеціально створених умов. Висловлюються синоніми: «діти, що потребують корекції психофізичного розвитку», «аномальні діти», «діти з особливостями у розвитку», «діти з особливими освітніми потребами», «неповносправні діти»,

«діти з проблемами у розвитку» (Давидюк, 2011; Бондар та ін., 2003).

Особа з обмеженими можливостями в стані здоров'я – особа, що має фізичний та (або) психічний недолік, які перешкоджають засвоєнню освітніх програм без створення спеціальних умов для здобуття освіти. До спеціальних умов освіти належать: спеціальні освітні програми та методи навчання, індивідуальні технічні засоби навчання й середовище життєдіяльності, а також педагогічні, медичні, соціальні та інші види послуг, без яких неможлива освіта осіб даної категорії (Волошина, 2009).

Наразі вища школа стала доступною для всіх зазначених категорій. Відзначимо окремо, що не всі особи, що мають реальну потребу в корекційній педагогіці, вже були ідентифіковані та пройшли початкові рівні корекції чи отримали психологічну чи то методичну допомогу. Дуже частими є факти роботи з «проблемними» здобувачами освіти чи то представниками із низьким рівнем вмотивованості. До того ж не варто відкидати того факту, що частина підлітків потребує корекційної та психологічної допомоги саме в результаті зміни виду діяльності, переходу на новий рівень навчання, різкої зміни оточення, що призводить до ряду проблем із соціальною адаптацією.

Для роботи з такими представниками рекомендовано залучати такі основні принципи та методи спеціальної педагогіки. Під принципами в корекційній педагогіці розуміють найбільш загальні теоретичні положення, які об'єктивно відображають сутність і фундаментальні закономірності навчання, виховання та всебічного розвитку особистості. *Соціальні принципи* спеціальної педагогіки відображають педагогічні закономірності культурного і духовного розвитку особистості та суспільства в цілому (гуманістичної спрямованості, безперервності освіти, соціалізації, інтеграції, пріоритетної ролі мікросоціуму). *Принцип гуманістичної спрямованості*. Гуманістичне ставлення суспільства до особистості людини з обмеженими можливостями перебуває поки що на перехідній стадії на етапі пошуку позитивних рішень. Це стосується освіти, працевлаштування, соціалізації, створення умов рівної особистості, економічної незалежності. *Принцип безперервності педагогічної освіти* означає збереження потреби в самовдосконаленні протягом усього життя (спочатку в сім'ї, потім в освітніх установах) з метою вирішення складних завдань соціалізації особистості, залучення дитини до ціннісно-нормативної системи суспільства, виховання етичних якостей раціональної організації дозвілля, активного відпочинку, спілкування і т. п.

Принцип соціалізації. Стосовно осіб з обмеженими можливостями соціалізація означає процес засвоєння соціально-культурного досвіду, підготовку до самостійного життя в суспільстві, активну участь у різних видах корисної діяльності, а також систему цінностей, знань, умінь, норм міжособистісної взаємодії та правил поведінки. *Принцип інтеграції* (Волошина, 2009; Соціальна педагогіка. 2008). Необхідно розрізнити два поняття: соціальна та педагогічна інтеграція. Соціальна інтеграція передбачає активне включення осіб з обмеженими можливостями в культурне, соціальне, трудове життя суспільства разом зі здоровими людьми. Педагогічна інтеграція припускає навчання дітей та дорослих із різними дефектами в установах системи освіти – в освітніх школах, середніх та вищих навчальних закладах – разом з особами, які не мають стійких відхилень. Педагогічна інтеграція є етапом, який попереджує процес соціальної інтеграції. *Принцип пріоритетної ролі мікросоціуму*. На виховання особистості дитини з обмеженими можливостями впливають родина, учителі, вихователі, педагоги, психологи, тому так важливо вміло організувати взаємодію між цими організаційними компонентами. До того ж не варто виокремлювати самого здобувача освіти із цього циклу. Навпаки, саме правильне розміщення індивіду та його самосвідомості у соціальних зонах допоможуть йому набагато краще, ніж проста стороння допомога та розуміння оточуючих (Концепція спеціальної освіти, 1996).

Висновки. Наразі актуальним і відкритим питанням є поширення та продовження практики корекційної педагогіки за межами одного-двох освітніх рівнів. Для повноцінного не лише інтелектуального, а й емоційного розвитку потрібна підтримка. І ця підтримка від закладів освіти має бути спрямована на всіх здобувачів освіти. Вважаю, що питання психологічної та корекційної допомоги актуальне не для всього контингенту – від докільного до вищого рівня освіти, для дітей та підлітків, для представників з обмеженими фізичними можливостями та звичайних пересічних абітурієнтів, що стикаються з буденними проблемами й не в змозі вирішити їх самостійно.

Галузь корекційної методики поширювалася на людей з особливими потребами. Нині, в постпандемічний час, особливо важлива підтримка, а результати дистанційної, змішаної та індивідуальної освіти наштовхують нас на нові виклики. Тому корекція як знань, так і соціальної адаптації потрібна все більшій кількості здобувачів освіти, а ефективність такої діяльності може бути високою лише за умови наскрізної роботи на всіх етапах здобуття освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Давидюк М.О. Корекційна педагогіка: хрестоматія. Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2011. 205 с.
2. Холковська І.Л. Корекційна педагогіка. Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. 328 с.
3. Синьов В.М., Коберник Г.М. Основи дефектології : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 1994. 143 с.
4. Баєва Т.Ф. Корекційна педагогіка як галузь педагогічної науки. *Освіта Донбасу*. 2011. № 2 (145). С. 57–65.
5. Спеціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник / Бондар В. І. та ін. Луганськ : Альма-матер, 2003. 436 с.
6. Волошина О.В. Відхилення у поведінці учнів загальноосвітніх навчальних закладів як психолого-педагогічна проблема. *Наукові записки Державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2009. Вип. 29. С. 246-251.
7. Ілляшенко Т.В. Інтеграція дітей з особливими освітніми потребами. *Директор школи*. 2009. № 34. С. 19-24.
8. Концепція спеціальної освіти осіб з особливостями психофізичного розвитку в найближчі роки та на перспективу / за ред. В. І. Бондаря, Л. С. Вавіної / Академія педагогічних наук. Інститут дефектології. Київ, 1996. 36 с.
9. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звервої. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 335 с.

REFERENCES

1. Daviduk M. O. Korektsiyna pedagogika: Khrestomatia. [Correctional pedagogy: Reader]. "Firma "Planer". 2011. 205 p. [in Ukrainian]
2. Holkovska I. L. Korektsiyna pedagogika. [Correctional pedagogy]. HSPU named after M. Kotsubinsky. 2007. 328 p. [in Ukrainian]
3. Siniyov V. M., Kobernik G. M. Osnovy difektologii: Navchalniy posibnik. [The basics of Defectology. Student's book]. High school. 1994. 143 p. [in Ukrainian]
4. Bayeva T. F. Korektsiyna pedagogika yak galuz pedagogichnoi nayku. [Correctional pedagogy as a branch of Pedagogy]. Education of Donbas. 2011. Nr. 2 (145). pp. 57 – 65. [in Ukrainian]
5. Spetsialna pedagogika: Poniatiyno-terminologichniy slovnuk. [Special pedagogy: Conceptual and terminological dictionary]. Alma-Mater. 2003. 436 p. [in Ukrainian]
6. Voloshina O.V. Vidhulenna y povedintsi uchniv zagalnoosvitnih zakladiv yak psihologo-pedagogichna problema. [Deviations in the behavior of students of secondary schools as a psychological and pedagogical problem]. Scientific notes: Pedagogy and Psychology. Nr. 29. 2009 . pp. 246-251. [in Ukrainian]
7. Illiahenko T.V. Integratsia ditey z osobluyumi osvritnimu potrebamu. [Integration of children with special educational needs]. School principal. Nr. 34. 2009. pp. 19-24. [in Ukrainian]
8. Kontseptsia spetsialnoi osvity osib z osobluyostiamu psihologitchnogo rozvutky v naibluzhchi roku ta na perespektivy. The concept of special education for people with psychophysical development in the coming years and beyond]. Academy of Pedagogical Sciences. Institute of Defectology. 1996. 36 p. [in Ukrainian]
9. Socialna pedagogika: mala entsiklopedia. [Social pedagogy: a small encyclopedia]. Center for Educational Literature. 2008. 335 p.